

De *Nieuwkeurige consideratie van staet* van de gebroeders De la Court. Een nadere beschouwing

E.O.G. HAITSMA MULIER

I

Het werk van de Leidse gebroeders De la Court, lakenreders en staatsgezinde publicisten, heeft altijd de aandacht getrokken. Ging de belangstelling aanvankelijk vooral uit naar de economisch gerichte geschriften als het *Interest van Holland* van 1662 (zeven jaar later opnieuw uitgegeven als *Aanwysing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West- Vriesland*) en 't *Welvaren der Stad Leiden* uit 1659 (uitgegeven in 1911)¹, thans zijn ook de *Consideratien en exempelen van Staet* (de eerste druk van 1660 en in 1661 en 1662 herdrukt als *Consideratien van Staat ofte Politike Weegschaal*) en de *Politike Discoursen* nauwkeurig geanalyseerd². Daarentegen verdienen het historische werk en de pamfletten die tijdens de pennestrijd over het verleden de meningen kracht moesten bijzetten, ondanks het feit dat ze reeds zijn bekeken, een nadere bestudering in een algemeen historiografisch kader³. Verder zijn lang niet alle onduidelijkheden opgelost, mede doordat de bronnen over het leven der gebroeders en vooral over het tot stand komen van hun werken niet altijd even rijkelijk vloeien. Slechts druppelsgewijs komen nadere bijzonderheden over hun contacten en milieu te voorschijn, maar het is bijvoorbeeld nog altijd onzeker - en dat zal het blijven bij gebrek aan nadere gegevens - welke de precieze bijdrage van de in 1660 gestorven Johan aan de werken is geweest al doet zijn broer Pieter hierover enkele mededelingen bij de uitgave ervan. Ook Pieters brieven lichten ons niet nader in, want jammer genoeg bevat zijn uitgegeven correspondentie maar twee

1. O. van Rees, *Verhandeling over de Aanwysing der politieke gronden en maximen van de republike van Holland en West-Vriesland van Pieter de la Court...* (Utrecht, 1851) en Th. van Tijn, 'Pieter de la Court zijn leven en zijn economische denkbeelden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXIX (1956) 304-370.

2. P. Geyl, *Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt* (Amsterdam, 1947); E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960); H.W. Blom, 'Politieke wetenschap in de Gouden Eeuw. Kritiek, geschiedenis en theorie in het Nederlandse zeventiende-eeuwse politieke denken', *Actapolitica*, XIII (1978) 305-330; E.O.G. Haitsma Mulier, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century* (Assen, 1980).

3. H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* (2e dr.; Utrecht, 1980) en Geyl, *Stadhouderschap*.

epistels die uit 1661 dateren en ook de achtenveertig bewaarde brieven uit 1663 verschaffen teleurstellend weinig informatie over de in dit en voorgaande jaren verschenen boeken. Het is niet de bedoeling hier deze kwesties opnieuw te bezien, maar om een juist in het belangrijke jaar 1662 (waaruit slechts één brief is overgeleverd) verschenen boekje te bespreken en voorzover mogelijk een bijdrage te leveren tot een grotere kennis van het werk van de De la Courts⁴.

De *Nauwkeurige consideratie van staet, wegens de heerschappye van een vrye en geheymen staets-regering over de gantsche aertbodem. Aengewezen door V.D.H.*, werd in 1662 bij Joan Cyprianus van der Gracht, De la Courts uitgever in Amsterdam, gepubliceerd. Er is dan ook nauwelijks getwijfeld aan het auteurschap van de gebroeders, aangezien V.D.H., of V.H. de afkorting was van Van (Den) Hove, de Nederlandse vertaling van zijn naam, waaronder Pieter diverse werken heeft gepubliceerd. Ook tegenstanders doorzagen deze afkorting al snel. Wel heeft men in de meer recente literatuur opgemerkt dat de teneur van het 192 pagina's tellende werkje anders was dan die van de in hetzelfde jaar gepubliceerde *Politike Weegschaal* en *Politike Discoursen*. Werd daarin een volwassen republikenisme vertolkt, dat uitgaande van een neostoïsch getint Cartesiaans mensbeeld, een institutioneel zorgvuldig georganiseerde 'populaire' staat de passies der burgers liet reguleren, met de *Nauwkeurige consideratie* stemde alleen het herhaalde beroep op Machiavelli overeen⁵. Geyl karakteriseerde het boek als volgt:

het heeft het meest weg van een toegift op de *Politike Discoursen*. Het handelt over regeermethoden in diezelfde macchiavellistische geest, en het berust geheel op een uitgebreide, meest klassieke, lectuur [Hij betreurde dat Pieter geen toelichting bij de uitgave had gegeven] om het op rekening van een overleden auteur te stellen. Ik kan dat niet verklaren. Ik kan de mogelijkheid opperen dat hij hier inderdaad slechts een bundel aantekeningen en citaten gevonden had [van Johan, E.H.M.] die hij zelf tot een aaneengeschaakeld geheel vormde. Er blijft een onopgeloste moeilijkheid, maar niets dat op een onoverkomelijk struikelblok voor mijn stelling lijkt,

concludeerde hij bij gebrek aan nadere gegevens⁶.

Ook Kossmann vond het een 'veel minder belangrijk... boekje in vrij schoolse trant over de *arcana imperii*, voor het grootste deel gebaseerd op citaten uit klassieke auteurs'⁷. Zelf stelde ik eveneens vast dat 'a turn took place in the 1650's

4. J.H. Kernkamp, ed., 'Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten (1661-1666)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXX (1956) 82-165, speciaal 107 n. 1 en 3, 134 en n. 8. Het is de verdienste van Kernkamp in kleine detailstudies een aantal zaken te hebben uitgezocht. Voor 1662: F. Driessen, *Het welvaren van Leiden. Handschrift uit het jaar 1659* ('s-Gravenhage, 1911) bijlage, 10, aan Johan de Witt.

5. Zie Haitsma Mulier, *The Myth*, 120-169.

6. Geyl, *Stadhouderschap*, 63-64.

7. Kossmann, *Politieke theorie*, 37 en n. 2.

in the political thinking of the De la Courts, although the stimuli for later positions were already contained in their early writing'. Terwijl zij in hun andere werken het begrip gemengde staat verwierpen en een levendige schrijftrant hadden, stelde de *Naeuwkeurige consideratie* in een juridisch aandoend betoog de geheimen aan de orde, die de regeerders in alle staatsvormen - dus ook de gemengde - moesten doorgronden om te kunnen regeren. Ik meende op grond daarvan te mogen veronderstellen, dat het boek in een eerdere periode was geschreven, misschien zelfs in de jaren veertig, en dat men door het succes van de andere publicaties in 1662 had besloten het alsnog te drukken⁸.

Nieuwe gegevens nopen deze conclusie gedeeltelijk te herzien. Want de *Naeuwkeurige consideratie van staet* blijkt, op enkele nader aan te stippen uitzonderingen na, identiek te zijn met het in 1657 te Utrecht verschenen boek *Bedekte konsten in regeringen en heerschappien. Die bykans gebruyckt worden, en waer door koningen en princen, edelen en steden, die het hooghste gebiedt hebben, haer staet en heerschappie vast stellen. Hier sijn by gevoeght konsten om staet en bedieningen te bekomen in regeringen en hoven, van princen en heerschappien* van de jurist Gerard van Wassenaer⁹. Dit verrassende feit roept verscheidene vragen op; meer dan met zekerheid te beantwoorden zijn. In de volgende delen van dit artikel zal eerst een poging gedaan worden aan de hand van de schaarse gegevens, waarover we kunnen beschikken, het milieu te schetsen waarin de Utrechtse rechtsgeleerde verkeerde. Vervolgens wordt aandacht besteed aan zijn bezigheden op het gebied van de wetenschap en bekeken welke invloed in zijn werk te onderkennen valt van de contacten, die hij onderhield. In verband daarmee zal de *Bedekte konsten* aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

II

Wie was Gerard van Wassenaer en hoe is het mogelijk, dat Pieter de la Court diens werk vrijwel onveranderd onder zijn eigen naam uitgaf zonder melding te maken van de oorspronkelijke auteur, of was er soms sprake van een mystificatie? Het antwoord op de eerste vraag blijkt makkelijker te geven dan dat op de tweede.

Op 9 juni 1607 werd te Leiden Gerardus Petri Wassenaer ingeschreven als student in de filosofie. Hij gaf op 18 jaar te zijn, een gegeven dat dit keer juist was aangezien ook de leeftijd, die op zijn portret is aangegeven ons tot de gevolgtrek-

8. Haitsma Muiier, *The Myth*, 121-124, vooral n. 7.

9. J.D.M. Cornelissen noemt het werk in zijn 'Vondel en de vrijheid in 1663', *Historisch tijdschrift*, XVIII (1939) 321-355 op 338, n. 48 onder de titel in de afbeelding vóór het titelblad: *Heerschappye en cuyp-consten om tot staet en bedieninge te comen*. Met dank aan de staf van de UB Amsterdam, die het boek voor mij opspoorde.

king moet brengen dat hij waarschijnlijk in 1589 is geboren¹⁰. Nadere bijzonderheden over zijn studie en eventuele promotie ontbreken, maar we mogen wel aannemen, dat Wassenaer na een propaedeuse in de faculteit der artes, rechten is gaan studeren, daar hij later altijd als jurist is opgetreden¹¹.

In 1617 treffen we Gerard van Wassenaer aan als lid van de raad van de stad Utrecht. Deze positie verloor hij echter al spoedig daar de wetsverzetten door Maurits in juli van het volgende jaar zijn ontslag ten gevolge had¹². Wassenaer werd advocaat bij het Hof van Utrecht en in die hoedanigheid kunnen we hem van nabij gadeslaan bij de tegenstellingen van het jaar 1627 in die stad. De wetsverzetten van 1618 en het aan de macht komen van de orthodoxe calvinisten betekende dat de remonstranten en andere vrijzinnigen in de verdrukking kwamen. De vroedschap en speciaal burgemeester Johan van Weede wilden een krachtige politiek voeren en legden zware boeten op, wanneer er ook maar het vermoeden bestond dat remonstranten voor bijbellezing bijeen waren gekomen. In de brieven van R. van Zyll aan J. Wtenbogaert is te lezen hoe de vroedschap in een bepaald geval bij weigering te betalen tot gevangenzetting van de betrokken persoon overging. Toen daarop een verzoek de zaak opnieuw in hoger beroep te behandelen bij het Hof binnenkwam stond dit deze mogelijkheid toe. De vroedschap interpreteerde de interventie evenwel als een aanval op haar jurisdictie en sommeerde de advocaat van het Hof i.c. Wassenaer te verschijnen. Na een woordenwisseling werd hij gearresteerd. Ondanks een door alle advocaten van het Hof persoonlijk bij de raad ingediend protest werd hij vervolgens tot vijf dagen op water en brood veroordeeld. Wel kwam hij na betaling vrij en diende hij een aanklacht in bij het Hof, maar de kwestie bleef nog geruime tijd de gemoederen verhitten, leden van de Staten gingen zich ermee bemoeien en ook Frederik Hendrik trachtte te bemiddelen¹³.

Op deze voorvallen is hier wat dieper alhoewel niet uitputtend ingegaan omdat er niet alleen iets over de factiestrijd in Utrecht uit af te lezen is, maar ook om-

10. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Hague Comitum, 1875) 87; zie voor het portret zijn *Practyck judicieel, ofte instructie op de forme en manier van procederen voor hoven en rechtbanken* (Utrecht, 1746); verder Van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (21 delen; Haarlem, 1852-1878) XX, 56.

11. Voor de inrichting van de studie te Leiden H. Wansink, *Politieke wetenschap aan de Leidse Universiteit 1575- ± 1650* (Utrecht, 1981) 26 vlg.

12. Gemeente Archief Utrecht (GAU), Archief der Secretarie, 106-Lijst van leden van het stedelijk bestuur 1402-1669, 109-idem 1455-1671.

13. *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert*, H.C. Rogge, ed. (Werken Historisch Genootschap, Nieuwe reeks, no.'s 11, 12, 15, 17, 19, 20, 22, 7 delen; Utrecht, 1868-1875) IV, 131-134, 140, 141, 169-170. R. van Zyll was een remonstrantse predikant die in 1623 de akte van stilstand had getekend en in zijn eerste brief aan Wtenbogaert, die net weer uit Frankrijk teruggekeerd was, overwoog te herroepen (11). Wassenaer yerdedigde de goudsmit Abraham Alinck.

trent de positie die Wassenaer innam. Al is de geschiedenis van de regering van Utrecht nog niet geschreven, het is duidelijk dat de orthodoxe calvinisten die zich voor 1618 tegen de regerende groepen hadden verzet op vele jaren van tegenstellingen konden terugzien. In 1610 hadden zij zelfs samen met de katholieken bepaalde eisen ter hervorming van de stadsregering gesteld. Toen Maurits in 1618 de nieuwe vroedschap samenstelde, bevatte die dan wel geen libertijnen of remonstranten, maar het karakter ervan was even exclusief als dat van het vorige college¹⁴. Wassenaer zelf onderkende in een brief aan Grotius de factie van de al genoemde Johan van Weede en de groep rond zijn tegenstander Johan van Nypoort, die door Frederik Hendrik buiten de vroedschap om was benoemd¹⁵.

Het feit dat Wassenaer vóór de wetsverzetting korte tijd in de raad had gezeten, bovendien gehuwd was met de dochter van een oud-burgemeester en Wtenbogaert bepaalde diensten bewees, geeft al een indicatie van zijn standpunt¹⁶. Zijn optreden in 1627 zou alleen maar als een gevolg van gekwetste beroepseer kunnen worden gezien, maar de woorden waarmee hij zelf aan Grotius de situatie beschreef getuigen niet van sympathie voor Van Weede en de zijnen. Tenslotte blijft nog het feit opmerkelijk, dat hij via zijn naaste familie contact had met de voorman van de groep, die het onderspit had gedolven¹⁷. Wassenaers verdere levensloop duidt eveneens op nauwe contacten met niet-orthodoxe regenten, edelen en intellectuelen uit het Utrechtse. Behalve advocaat bij het Hof werd hij secretaris en bibliothecaris van het Kapittel van St. Pieter en trad hij bovendien sinds 1634 op als notaris om de zaken van deze instelling te kunnen regelen¹⁸.

14. Zie F. Allan, *De stad Utrecht en hare geschiedenis* (Amsterdam, 1856) 211 vlg.; I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie, een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950) 103-107 en speciaal voor 1610: D.A. Felix, *Het oproer te Utrecht in 1610* (Utrecht, 1919).

15. *Briefwisseling van Hugo Grotius*, P.C. Molhuysen, B.L. Meulenbroek, ed. (11 delen; 's-Gravenhage, 1928-1981) III, no. 1181, Brief van Gerard van Wassenaer aan Hugo Grotius, 6 oktober 1627, 178-179; zie ook *Brieven Wtenbogaert*, IV, 170.

16. Wassenaer huwde op 7-VIII-1614 in de Utrechtse Jacobskerk met Willemien Stel(len), dochter van oud-burgemeester Beemt Steil. Hij gaf op afkomstig te zijn uit Linschoten (GAU, DTB 91/198). Een eerste (?) kind Albert werd op 13-IX-1618 geboren (1/121), een volgend overleed direct na de geboorte (1/121,4-VII-1625). Van de nog te behandelen zoon Pieter is geen geboortedatum te vinden. Het is mogelijk dat Wassenaer zijn plaats in de raad aan de invloed van zijn schoonvader te danken had. Voor Wtenbogaert zie *Ibidem*, IV, 168, naar mijn mening slaat deze uitlating op Wassenaer.

17. *Briefwisseling Grotius*, III, 179: 'Le second consul avec ses adhérents a remué tout pierre pour se décharger du premier...'

18. Wassenaer duidt zijn functies zelf aan in de 'Epistola dedicatoria' van *Practyk notariael ofte instructie tot het maken ende instellen van de voornaemste instrumenten... tot dienst ende gerief van alle notarissen* (Utrecht, 1661). In het GAU bevindt zich het - overigens dunne - protocollenboek van Gerardt van Wassenaer, 1634-1662 (Not.Arch.). Uit de verder in dit archief aanwezige akten blijkt dat hij contacten had met bijvoorbeeld Johan van Nypoort, de vader van de pasbenoemde burgemeester, dr. Wilhelm van Straten (prof. in de medicijnen) en Laurens van Nyendael, wiens gedichten door D. van Ackersdijk (zie n.21) werden uitgegeven in 1645 (Not. Claes Verduyn, U 009a019-7-X-1636, ook U009a017-14-III-1632 en U009a006-4-XII-1618) en tevens met de familie De Roy (Not.

Wanneer we nu weten hoezeer vooral door Voetius de situatie, waarbij de opbrengsten van de goederen der kapittels ten goede kwamen aan de geëligeerden in de jaren veertig en vijftig bestreden is, dan zal het duidelijk zijn dat Wassenauer, gezien de functie die hij vervulde en de contacten die hij onderhield, geen neiging had zich met een dergelijk orthodox standpunt te associëren¹⁹.

Maar de Utrechtse jurist had wel aspiraties op het gebied van de wetenschap. In zijn brief aan Grotius verontschuldigde hij zich het Grieks verwaarloosd te hebben en sprak daarop van 'studia mea'. Wij weten niet waarover deze gingen. Pas in 1650 verscheen zijn eerste boek de *Inleydinge tot de practyk ofte corte instructie, so op deforme van procederen, als op het instellen van alderhande instrumenten, contracten...*, tien jaar later omgewerkt tot *Practyk judicieel...*, in 1661 gevolgd door *Practyk notariael...*, een handleiding voor notarissen, recentelijk nog 'voortreffelijk' genoemd. Samen uitgegeven hadden deze wat droge maar nuttige werken groot succes²⁰. De remonstrantse Utrechtse uitgevers waren Dirck van Ackersdijck en Gijsbert van Zyll, die hun eerste gezamenlijke boek, bestemd om gebruikt te worden bij de studie in de rechten, aan het stadsbestuur opdroegen. Vooral met Van Zyll verbond Wassenauer naar eigen zeggen een grote vriendschap, waarbij we het feit niet over het hoofd moeten zien, dat deze een zoon was van Rodolphus van Zyll die Wtenbogaert zo omstandig over het gebeurde in Utrecht had ingelicht²¹.

Willem van Galen, U012a019-21-II-1640). Wassenauers testament bij Not. W. Zwaerdecroon, U013a011-24-VI-1625.

19. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (3 delen; Leiden, 1897-1914) II, 294 en D. Nauta, *Samuel Marsius* (Amsterdam, 1935) 298-304. In het Archief van het Kapittel van St. Pieter (Rijksarchief Utrecht) is jammer genoeg niet veel van Wassenauers activiteiten aan te treffen. Enkele rekeningen getekend door Wassenauer zijn in zeer slechte staat (no. 213).

20. Herdrukken Utrecht, 1669, Amsterdam, 1696, 1708, Utrecht, 1729, 1746. Voor de titels zie de noten 10 en 18. Het oordeel is van A. Pitlo, *Geschiedenis der notariële wetenschap* (Amsterdam, 1968) 265, zijn veronderstelling dat W. niet uit het notariaat kwam is onjuist (267). W.F. Lichtenauer, *Geschiedenis van de wetenschap van het handelsrecht in Nederland tot 1809* (Amsterdam, 1968) 184, n. 202 meent dat Wassenauer achter was bij zijn tijd. Hoe dit ook zij, een tijdgenoot als Johannes Voet gebruikte hem wel degelijk voor zijn handboek, zie R. Feenstra, C.J.D. Waal, *Seventeenth-Century Leyden Law Professors and their Influence on the Development of the Civil Law. A Study of Bronchorst, Vinnius and Voet* (Amsterdam-Oxford, 1975) 41.

21. Gijsbert van Zyll werd op 12-IV-1618 te Utrecht geboren als zoon van dominé Rodolphus (GAU, DTB 1/116) en overleed op 2-VI-1673. Volgens J.A. Gruys, C. de Wolf, *Typographi et bibliophilae Neerlandici usque ad annum MDCC thesaurus* (Nieuwkoop, 1980) 88 en 154 begon hij uit te geven in 1645 tot 1680 - moet dus zijn 1673 - waarna zijn zoon de zaak voortzette tot 1691. Van Ackersdijck, Van Zylls associé van 1650-1661, was afkomstig uit Hoorn (DTB huw. akte 24-IV-1639, 96/230). Zijn eerste uitgave is van 1643, de laatste van 1670 (Gruys, *Thesaurus*, 3 en 152). Wassenauer noemt in zijn editie van Pacius' *Isagogorum libri* (Trajecti ad Rhenum, 1662) Van Zyll 'vir mihi amicissimus' (Dedicatio). Zijn laatste werk is *Julii Pacii a Beriga analysis Institutionum, Bernardi Schotani scholiis illustrata...* (Trajecti ad Rhenum, 1663). Van Zyll leverde ook boeken aan het Kapittel van St. Pieter.

Bij dezelfde uitgevers verscheen naast deze werken, die de ervaring van een heel leven bevatten, de reeds genoemde *Bedekte konsten in regeringen en heerschappien*. Vijf jaar later gaf Pieter de la Court het boek onder zijn eigen lettercombinatie uit. Daar Gerard van Wassenaer pas op 9 mei 1664 op 75-jarige leeftijd overleed is het dus zeer wel mogelijk dat hij kennis heeft genomen van deze nieuwe druk.

III

Bij de beoordeling van deze heruitgave die wij graag onder het criterium 'plagiaat' zouden rangschikken moeten we natuurlijk niet met twintigste-eeuwse normen te werk gaan. Wassenaers boekje verscheen zonder privilege, al moet gezegd worden dat ook verleende privileges niet altijd werden afgedrukt. Zelfs mét een privilege was het moeilijk geweest tegen nadrukken op te treden, zeker als zij uit het buitenland of zoals in dit geval uit een ander gewest afkomstig waren. Bovendien werd een zeker kopierecht erkend en drukten bekende uitgevers bepaalde boeken na²². Wassenaer had dus in rechte niet veel kunnen uitrichten tegen de heruitgave en het is ons niet gelukt enig spoor van protest daartegen te vinden. Wel had hij zijn eersteling op het gebied van de *politica* gesierd met een fraaie opdracht aan de 'Heeren Staten van de Vereenighde ende bysondere Provinciën' en hij hoopte met hun namen 'hem te behoeden, niet op de waerdigheyt van den Autheur, maer op den inhoud van 't selve betrouwende' want hij beschreef immers hoe door Gods liefde en het zeer wijze bestuur de staat

dat is goedt, rijkdommen, vrouwen, kinderen, dese schoone landschappen, rijke steden... in een vrije haven gebracht sijn... ende u landen en steden met alderhande kostelijke koopmanschappen en waeren..., soo verrijkt en bloeiende geworden, dat met reeden geseyt wort alhier een algemeene merkt en hall van alle waren te wesen [en] onse landen geluckigh door vrijheydt, rijkdommen, opreghdigheyt, trouw en suyverheyt soo der geener die gebieden als onderdaenen sijn, geagt worden²³.

Men is geneigd te zeggen dat hier een bijna De la Courtiaans geluid klinkt. Deze nadruk op welvaart, het koopmanschap en het gemeenschappelijk streven van gereeders en geregeerden treffen we naast andere motieven in elk boek der Leidse gebroeders aan. Zijn de *Bedekte konsten* dan misschien niet het werk van de auteur op het titelblad maar slechts onder diens naam gepubliceerd? Deze gedachte moet zonder meer verworpen worden daar we een brief bezitten, waarin Wassenaer zijn *Toe-eygeningh* (opdracht) nader toelichtte. Hij vroeg daarin namelijk

22. Zie I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel* (5 delen; Amsterdam, 1960-1978) V, 1, 31 vlg. en 223 vlg. Ook H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid* (Groningen, 1972) *passim*.

23. *Toe-eygeningh*, n.p.

om protectie van Gijsbrecht van der Hoolck, gedurende vele jaren burgemeester van Utrecht en gedeputeerde voor het gewest bij de Staten-Generaal, die 'inter primos habui quique me nuper in dedicatione libelli mei amice habuit'. Zoals zovelen in zijn tijd probeerde hij met een beroep op zijn recente werkje in een bepaalde functie te worden aangesteld. Onbekend is of aan zijn verlangen gehoor is gegeven, en of zijn levensomstandigheden werkelijk zo slecht waren geworden als hij in zijn brief stelde, maar zijn auteurschap van *Bedekte konsten* staat hiermee vast²⁴.

Het is niet mogelijk gebleken nadere gegevens te vinden omtrent directe contacten tussen Wassenaer en de gebroeders De la Court. Het zou echter mijns inziens geen gewaagde stelling zijn te constateren dat Wassenaer niet slechts kennis had genomen van het verschijnen maar er zelfs wel tevreden mee was, dat zijn werk nogmaals gedrukt werd. Om dit nader toe te lichten zonder evenwel een sluitend bewijs op tafel te kunnen leggen moeten we de aandacht richten op zijn zoon Pieter. Deze studeerde sinds 1645 medicijnen in Utrecht bij Henricus Regius (de Roy). De laatste was samen met de al genoemde burgemeester Van der Hoolck een vurig voorvechter van de opvattingen van Descartes. Terwijl Van der Hoolck in de contacten met de Fransman bemiddelde en de wat onbesuisde hoogleraar waar nodig trachtte in te tomen, raakte Regius er steeds meer van overtuigd dat Descartes er op zekere punten onjuiste opvattingen op nahield. Waar de filosoof uiteindelijk zijn zekerheid in de metafysica zocht kwam Regius tot een principiële materialistische psychologie. Toen hij zijn *Fundamentaphysices* publiceerde trad deze tegenstelling in een pennestrijd naar buiten (1646).

Vanzelfsprekend was deze twist koren op de molen van de anti-cartesianen als Voetius. Hun tegenstand in de senaat tegen Regius was zo groot dat de promotie van Pieter op stellingen, die de Regiaanse opvattingen vertegenwoordigen, in november 1647 een halfjaar verschoven moest worden. Descartes zelf reageerde op het geschrift waarna een antwoord van Pieter volgde. Ook later zou Pieter nauw met Regius geaffilieerd blijven. Zo vervulde ook hij de post van stadsdokter, samen met Regius en anderen werd hij eind 1673 gegijzeld door de Fransen en bovendien vertrouwde Regius hem bij testamentaire beschikking zijn manuscripten toe (1678). Pieter was dus geheel opgenomen in de wereld van de tegenstellingen rond Descartes. Dat hij aan diens theorieën met Regius een eigen interpretatie gaf was echter niets bijzonders, want bijvoorbeeld de Cartesiaan Heereboord in Lei-

24. Brief van Gerard van Wassenaer aan C. Booth, burgemeester van Utrecht, d.d. 4-IV-1658 uit Den Haag (UB Leiden, Westerse Hss. BLP 246): 'et duris urgens in rebus egestas compellit ut ad te scribam et explicem omnes virium nervos ad obtinendum aliquid quo sit mihi tuta senectus a baculo et pera'. Voor het leven van Van der Hoolck: Van der Aa, VIII, 2, 1184.

den deed hetzelfde²⁵. Deze onderhield nauwe banden met Pieter en Johan de la Court, die eveneens voor de nieuwe filosofie gewonnen waren, al gaven zij, zoals uit hun werken blijkt, er weer een extra nuancing aan. Pieter de la Court ging in hetzelfde jaar 1648, met andere woorden ten tijde van de strijd in Utrecht tegen Voetius, op de vuist om Descartes' leer te verdedigen. Zouden we misschien in deze sfeer van pro en contra nadere contacten van de Utrechtse dokter (en diens vader) met de Leidse kooplieden moeten zoeken? Zonder twijfel hadden zij de Utrechtse gebeurtenissen gevolgd en de reactie van Descartès gelezen. En, toeval of niet, in het jaar 1657 verschenen zowel het politieke werk de *Bedekte konsten* als een tweede druk van de kritiek van Regius op Descartès, met Pieters brief aan de Franse wijsgeer, bij de ons bekende uitgevers Van Ackersdijck en Van Zyll²⁶.

IV

De *Bedekte konsten* vertonen op het eerste gezicht geen sporen van deze moderniteit. In het eerste deel was duidelijk een jurist aan het woord, die naar het voorbeeld van de Duitse schrijver over de geheimen van het regeren, Arnoldus Clapmarus, wilde aangeven welke rechten door de regering van een land mochten worden uitgeoefend. Daarbij was het toegestaan bepaalde handigheden toe te passen. Immers 'Godt self van goet bedrogh hem niet onthoudt?'. Bovendien moest men om degenen rustig te houden, die geen deel hadden aan de regering

poppen gheven om te speelen, haer in de handen stoppen eenige schaduwe ende gedaente van heerschappye en vryheydt, daer mede sy spelende en haer koesterende, van de heerschappye ende kracht van dien af staen.

25. Gegevens over Pieter: *Album studiosorum Academiae Rheno Traiectinae cMDCXXXVI-MDCCCLXXXVI* (Ultrajecti, 1886) 11; *Album promotorum* (Ultrajecti, 1936) 5, 4-V-1648. Tevens *Acta et decreta Senatus, vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, G.W. Kernkamp, ed. (Werken Historisch Genootschap. Derde serie no.'s 65, 68, 71, 3 delen; Utrecht, 1936-1940) I, 229 en 231, waar Pieter verzocht wordt 'syn tonge te bedwingen', 4-X-1647. Verder het voortreffelijke boek van M.J.A. de Vrijer, *Henricus Regius, een 'Cartesiaansch' hoogleraar aan de Utrechtsche Hoogeschool* ('s-Gravenhage, 1917) 74-75. Pieter overleed op 4-1-1688. De diverse geschriften worden door De Vrijer behandeld 171-174, 106-108, 152-158, Pieters brief staat op 176-177. Zie ook CL. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche academie van wetenschappen, afdeling letterkunde. Nieuwe Reeks, deel 60; Amsterdam, 1954) 9-10. Over het specifieke karakter H. de Dijn, 'Adriaan Heereboord en het Nederlands Cartesianisme', *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte*, LXXV (1983) 56-69 vooral 58. Voor het gevecht zie Van Tijn, 'Pieter de la Court', 312.

26. *Brevis explicatio mentis humanae, sive animae rationalis antea publico examini proposita, et deinde opera Henrici Regii Ultrajectini nonnihil dilucidata et a notis Cartesii vindicata*. Editio postrema (Trajecti ad Rhenum, 1657).

Men kon zelfs indien het belang van de staat dat vereiste tegen het normale burgerlijke recht ingaan. Maar niet ongelimiteerd, want dan liep men gevaar te vervallen in 'laster-stucken en schelmeryen in de heerschappie'. Wassenaer wist een groot aantal rechten en ongeoorloofde handelingen op te sommen en benadrukte dat geregeerd moest worden naar de voorschriften van de religie²⁷. Een echo van zijn ervaringen in Utrecht klonk, waar hij waarschuwde tegen het gebruik van de godsdienst als dekmantel voor 'staedtsught'. Want ofschoon zij optrad als een

suyvere onbevleete maegt, niet te min wortse met soo veel verven en blanckketsel besmet en beset, dat al 't geene by de handt ghenomen wordt bykans onder den deck-mantel van Godts-dienst schuyt.

En dit geschiedde vooral door 'sommige die den kercken-dienst eygen is (tot schande van den Godtsdienst)²⁸.

Met deze aanval op de predikanten konden de De la Courts het geheel eens zijn al schonken zij verder in hun werken nauwelijks meer aandacht aan het belang van de religie. Behalve het weglaten van Wassenaers opdracht brachten zij één verandering in dit gedeelte aan. Vrijwel overal waar Wassenaer 'konsten' had geschreven, werd dit woord door 'weetenschappen' vervangen. Hun Leidse leermeester Boxhorn, die de opvattingen van Clapmarius in zijn eigen handboek had verwerkt, wilde de *politica* tot *scientia* maken. Nu was Boxhorn weinig origineel in die zin dat de discussie over het wetenschappelijk karakter van de politieke wetenschap al veel ouder was en als achtergrond het vermijden van de beschuldiging van Machiavellisme had. De Leidse gebroeders echter ging het in deze zaak uiteindelijk om het vinden van vaste regels in de politiek²⁹.

Tot dusverre is het nog steeds verbazend, dat zij een traditioneel traktaat, geschreven naar de regels van de 'raison d'état' literatuur, met scherpe opmerkingen over het gevaar van een volksregering en zonder enige voorkeur voor een bepaalde staatsvorm, met deze kleine wijziging publiceerden. Ook het laatste deel ervan was weinig opzienbarend. Hier besprak Wassenaer hoe men 'in der Heeren en Princen' gunst kon komen en - wat nog belangrijker was - blijven. Wel zeer traditioneel van aard moeten eveneens de opmerkingen genoemd worden over de humeuren en wat uit kennis daarvan voor het karakter kan worden afgeleid. Niet minder doorsnee zijn de opmerkingen over de rol der groten in een koninkrijk.

27. *Naeuwkeurige consideratie*, 10 en 9, *Bedekte konsten*, 11 en 9. In het vervolg wordt alleen uit het eerste werk geciteerd, 61, (religie) 34-35 en 45.

28. *Naeuwkeurige consideratie*, 34, 35 en 43, een uitgebreidere bespreking in *The Myth*, 121-124.

29. Voor Boxhorn zie Wansink, *Politieke wetenschap*, 100-107 en Blom, 'Politieke wetenschap in de Gouden Eeuw', 318. Boxhorns *Institutiones politicae* verschenen eveneens in 1657. Voor de achtergrond van de discussie E.L. Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts* (Basel-Stuttgart, 1966) 181-184 en 108-113.

De De la Courts hebben deze bladzijden wellicht als een verwijzing naar de gevaren van een vorstelijke heerschappij gezien, want zoals Wassenaer opmerkte 'de aert en gestaltenis van de Princen (is) met andere menschen gemeen' maar de vorsten zijn machtiger en daardoor kunnen zij 'haer bewegingen en onmatigheiden' niet temperen, waardoor ze 'bykans gheweldiger zijn als in andere'³⁰.

Politiek wordt door mensen gemaakt en als men de mensen kent moet men tot regels kunnen komen. Daarom bevatte het tweede deel van de *Bedekte konsten* geheten 'konsten en manieren om in bediening en staat te komen' hoofdstukken met richtlijnen hoe men erin kon slagen de mensen beter te leren kennen en hoe ze tot eigen standpunt over te halen. De uiteenzetting nu hoe de mensen tot bepaalde gedragingen komen is geheel Cartesiaans van karakter. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Want zij zijn vaak bijna woordelijk een herhaling van wat Henricus Regius in zijn *Fundamenta physices* (en later in zijn *De affectibus animi dissertatie*) had geschreven en wat door Petrus Wassenaer was herhaald. De affectenleer zoals die door Descartes in zijn, drie jaar na de *Fundamenta* verschenen, *Lespassions de l'ame* uiteengezet was, werd door de *Bedekte konsten* in eenvoudig Nederlands herhaald, maar mét de Regiaanse afwijkingen³¹. De metafysische kant kwam dus niet ter sprake noch het feit dat de mens volgens Descartes met aangeboren ideeën werd geboren. De mens kende alleen handelingen, waarbij lichaam én ziel betrokken waren, terwijl Descartes ook had gesproken van acties van de ziel alleen³². De verhouding tussen de rol van het verstand en die van de wil werd uitgelegd en tevens hoe het contact tussen de 'bewegingen' en het lichaam in zijn werk ging.

De *stoel* van allen is in 't Herte, voor soo veel het lichaem aangaet, maer voor soo veelse 't verstandt en geest beweegen in 't breyn; want het verstandt wordt alleen door 't selve aengeroert, en na het oordeel van goet of quade verscheydentlyck bewogen, en begeerende het selve goet of quaat door hulpe van het lichaam te verkrijgen of ontgaan..., soo verspreyt het de geesten... door de zenuwen in het hert, en syn vaten en kleyne aderkens, en in andere deelen des lichaams...³³.

waarna een uitvoerige bespreking der affecten plaats vond.

30. Citaten in *Naeuwkeurige consideratie*, 71 (volksregering), 163-168 (humeuren), 163 (aard der vorsten).

31. De belangrijkste passages komen voor op 98-112. Vergelijk *Fundamenta physices* (Amstelodami, 1646) 252-254 en 284-290, zie ook *Brevis explicatio mentis*, 29-32. Ook *De affectibus* werd in 1650 uitgeven bij Van Ackersdijck en Van Zyll.

32. De verschillen worden besproken bij De Vrijer, *Henricus Regius*, 184-185 en 192-196.

33. *Naeuwkeurige consideratie*, 103-104 = *Fundamenta physices*, 294. Op bladzijde 99 van het eerste werk treft men ook de opvatting aan dat de hersenen de zetel der memorie zijn. Kossmann, *Politieke theorie*, 40 signaleerde dit reeds als een afwijking van Descartes' leer.

Deze in de onopvallend traditionele verpakking aangeboden beschouwingen zijn zonder twijfel door Wassenaer in samenwerking met zijn zoon, de medicus, geschreven³⁴. Hiermee was reeds in 1657 een samengaan tussen oud en nieuw tot stand gekomen, een poging gedaan de oude politieke theorie een nieuwe dimensie te geven door haar te verbinden met een wetenschappelijk onderbouwde kennis van de mens. Geen wonder dat Wassenaer veel verwachtte van zijn beroep op de Cartesiaans gezinde Van der Hoolck. Men kan zelfs opperen dat de gebroeders De la Court wellicht door dit werk van de Utrechtenaren op het idee zijn gekomen de verbinding tussen beide elementen te leggen. Tevens moet hier de vermoedelijke verklaring gevonden worden voor de herdruk van Wassenaers werk door Pieter de la Court, al ontbreken ook op dit punt gegevens om dit nader toe te lichten. De la Court heeft het kennelijk van belang geacht een eenvoudige verklaring van de Cartesiaanse fysiologie en psychologie nogmaals uit te geven naast de grote werken als *Politike Weegschaal* en *Politike Discoursen*, waarin de opmerkingen over deze aspecten van de aard van de mens slechts verspreid en niet systematisch aan de orde komen³⁵. Door het boek onder dezelfde afkorting van zijn eigen naam te herdrukken kon dan mogelijkwijs de samenhang met die geruchtmakende publikaties worden geaccentueerd. De *Bedekte konsten* van Gerard van Wassenaer hebben zo een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het politieke denken van de gebroeders De la Court.

34. Zie bijvoorbeeld ook een beschouwing over de vochtigheid der hersenen, 99.

35. *Politike Discoursen* (Leiden, 1662) 133, 134, 151, 154, 433, 439; *Consideratien van Staat ofte Politike Weegschaal* (4e dr.; Amsterdam, 1662) I, c 2, 18 vlg., waar overigens wel het bestaan van aangeboren ideeën wordt aanvaard.

Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719)

Voorspel van de 'democratische revoluties'

A.H. WERTHEIM-GIJSE WEENINK

INLEIDING

Het begin van de achttiende eeuw behoort tot de misdeelde terreinen van onze vaderlandse geschiedenis. Langzamerhand begint het beeld van de Gelderse Plooierijen wat duidelijker te worden¹; en ook enkele parallelle ontwikkelingen in de aangrenzende provincies Utrecht en Overijssel zijn nu min of meer in kaart gebracht. Voor Zeeland biedt het recente proefschrift van Van der Bijl een schat aan gegevens². Maar tot nu toe heeft, voor zover mij bekend, niemand nagegaan of er ook enig verband zou kunnen bestaan tussen de woelingen uit die jaren in

1. In mijn Nijmeegse dissertatie, *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795* (Amsterdam, 1973) (ook als hoofdstuk V, 'Gelderland van 1672-1795', opgenomen in *Geschiedenis van Gelderland (1492-1795)* (Zutphen, 1975) Boek II) heb ik getracht voor het eerst een op uitgebreide archiefstudie gebaseerd algemeen overzicht te geven van de Gelderse Plooierijen. De daaraan voorafgaande publicaties over de Plooierijen hadden gewoonlijk een overwegend plaatselijk karakter; het meest volledig was nog het knappe, en van veel begrip voor het karakter van de Plooierijen getuigende uitvoerige opstel van S.P. Haak, 'De Plooierijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, XI (1908) 88 vlg.; maar de paar pagina's, die hij wijdde aan het Zutphens kwartier, bleken niet alleen zeer onvolledig, maar gaven ook een geheel onjuist beeld van de gebeurtenissen in de Graafschap. Door bestudering van de intussen voor de dag gekomen uiterst gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen in Zutphen en omstreken in deel 7 van de collectie-Schomaker, heb ik het beeld over de Plooierijen in het Zutphens kwartier nog aanzienlijk kunnen aanvullen in mijn monografie *Twee woelige jaren in Zutphen. De Plooierijen van 1703-1705* (Zutphen, 1977). Verder kan ik verwijzen naar mijn opstel 'Early 18th Century Uprisings in the Low Countries: Prelude to the Democratie Revolution', *History Workshop*, XV (Spring, 1983) 95 vlg.; tezamen met W.F. Wertheim publiceerde ik verder 'Nieuw licht op de Geweldige Opschudding te Nijmegen', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXIII (1982) 60 vlg. Mijn totaalbeeld van de Plooierijen werd, op basis van plaatselijk archiefonderzoek, in hoofdzaak bevestigd door J.C. Vrieling, 'Harderwijk in de Gelderse Plooierijen', *Herderewich Kroniek*, VIII (1981).

2. Voor de provincies Utrecht, Overijssel en Zeeland zie: J. Hovy, 'De regeringsverandering te Amersfoort in 1703. Een bijdrage tot de geschiedenis der 'Plooierijen' in de provincie Utrecht', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XV (1960) 177 vlg.; W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Burgers in verzet tegen regentenheerschappij. Onrust in Sticht en Oversticht 1703-1706* (Amsterdam, 1976); M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Utrecht, 1981).